

Василюк А. Теоретико-методологічні підходи до дослідження проблеми освіти дорослих // Освіта дорослих у перспективі змін: інновації, технології, прогнози: монографія/ за ред. А. Василюк, А. Стоговського. – Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2017. – С. 8-30.

Алла Василюк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ДОРОСЛИХ

*Майбутнє освіти та її здатність до оновлення
залежить від розвитку освіти дорослих*

Паул Ленгран

Високоосвічені громадяни – важлива складова соціально-економічного розвитку і добробуту кожної країни. У «Меморандумі з освіти впродовж життя» (*A Memorandum of Lifelong Learning*), прийнятому на Лісабонському саміті Ради Європи (2000), проголошено неперервну освіту як головну політичну програму суспільства, ґрунтованого на знаннях; соціальної єдності та зайнятості.

Невід’ємною складовою неперервної освіти є освіта дорослих, яка забезпечує професійний і особистісний розвиток дорослого населення, їх активну участь у суспільному, культурному й політичному житті. За даними світової статистики, загальна кількість дорослих, які навчаються, перевищує сумарну кількість дітей і молоді, охоплених освітніми інституціями. Передусім це пов’язано зі зростанням обсягів інформації та удосконаленням технічних пристроїв з її передачі й перетворення. Тому тих знань, які набувають випускники вищих шкіл, вже недостатньо для ефективної професійної діяльності.

Зростаюча значущість освіти дорослих стає загальновизнаним фактом. Однак у різних країнах вона реалізується по-різному, з урахуванням конкретних умов, специфіки відповідного законодавства. Щодо України, то негативні демографічні тенденції, зміни на ринку праці, проблеми безробіття та наявність функціональної неграмотності вимагають від політиків зі сфери освіти перегляду стратегічних напрямів розвитку й підвищення якісного рівня навчання людей дорослого віку, їх загальної освіти, професійної підготовки і перепідготовки.

Особливого значення освіта дорослих набула в останні десятиліття XX і на початку XXI ст. Її теоретичне підґрунтя забезпечує відносно нова наука андрагогіка, яка висвітлює умови функціонування освіти дорослих, відповідальність соціальних партнерів (держави, суспільства, родин, працедавців) із питань якості загальної та професійної освіти, виховання і просвітництва громадян. Ключовою справою андрагогіки є пошуки нової моделі навчання дорослих, розробка теоретичних концепцій, сучасних технологій навчання дорослих та ін.

Науковий інтерес із проблем теорії освіти дорослих становить доробок вітчизняних учених, зокрема А. Вербицького, С. Вершловського, М. Громкової, С. Вершловського, І. Колесникової, Т. Ломтевої, Л. Лук'янової, А. Митіної, Н. Ничкало, В. Олійника, В. Подобеда, Н. Протасової, Л. Сігаєвої та ін. Визнаними зарубіжними науковцями у галузі андрагогіки вважаються М. Ноулз, М. Нокс, Д. Кид, Ф. Пеггелер, П. Джарвіс, П. Ленгран, Р. Сміт, Е. Торндайк, Т. Александр, Х. Радницка, Л. Турос, Ю. Полтужицький та ін. Зокрема, навчання дорослих як соціальний процес розглядають Дж. Лейв, Е. Венгер, К. Герген. Визначення освіти дорослих через використання статусу дорослих учнів, а також створення умов для активізації навчання запропоноване Ш. Меррієм і Р. Брокеттом. Аналіз динаміки теорій навчання дорослих здійснено Е. Холтоном, Р. Суонсоном, Дж. Драпером.

Загальнонаукові підходи до дослідження проблем освіти дорослих

Феномен освіти дорослих науковцями розглядається як соціально-педагогічне, соціально-економічне та соціально-культурне явище, а також як процес та складна цілісна система. Тому для розуміння і дослідження механізмів розвитку й функціонування освіти дорослих важливого значення набуває вибір загальнонаукових підходів.

Сам термін «підхід» широко використовується як категорія наукової методології. Як зауважує О. Кукуєв, «підхід» визначається як методологічний засіб, методологічна основа дослідження, методологічне підґрунтя для вирішення поставленої проблеми¹.

¹ Современные подходы в образовании / ред. А. Кукуев, В. Шевченко. — Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2010.

Р. Юнацкевич пропонує відповідний комплекс загальнонаукових підходів, а саме: системний, комплексний, цілісний, особистісний, діяльнісний, особистісно-діяльнісний, змістовий, формальний, логічний, моральний, якісний, кількісний, історичний, феноменологічний, сутнісний та одиничний². Інші дослідники, зокрема О. Кукуєв та О. Огієнко виокремлюють синергетичний, цивілізаційний, парадигмальний, аксіологічний, акмеологічний, культурологічний, соціологічний і андрагогічний підходи. Розглянемо деякі із названих підходів детальніше.

Зокрема, системний підхід виступає методологічною орієнтацією дослідження та дає можливість проникнути у суть механізму функціонування освіти дорослих (яка відрізняється наявністю різнорівневих і багатомірних підсистем із численними зовнішніми та внутрішніми зв'язками); скласти чітку картину взаємодії її складових. А також – пізнати освіту дорослих у перспективі розвитку, розкрити її особливості як відкритої систему, що взаємодіє із зовнішнім середовищем, відрізняється наявністю сукупності взаємозв'язаних дій і функцій, необхідних для здійснення освітнього процесу. Отже, даний підхід сприяє системному дослідженню всіх параметрів освіти дорослих (теоретичних основ, історії розвитку системи та аналізу проблем, концепцій, моделей функціонування освіти тощо).

Комплексний підхід передбачає об'єднання формального, неформального та інформального сегментів освіти у складні комплекси навчання, виховання й розвитку дорослих.

Важливим є особистісно-діяльнісний підхід. Жодне психологічне явище, зокрема процес, стан чи властивість дорослого як індивіда не може бути правильно зрозумілим без врахування його особистісної специфіки, інтересів і потреб. Свідомість і діяльність дорослого не протилежні один одному, але й не тотожні, а утворюють єдність; психіка може бути правильно зрозуміла та пояснена, якщо вона розглядається як продукт розвитку і результат діяльності дорослої людини. Отже, особистісно-діяльнісний підхід передбачає, що процес виховання і навчання дорослого повинен розглядатися із урахуванням особистісних позицій його учасників у режимі активної цілеспрямованої діяльності. А результати навчання (знання, уміння, світогляд, розвиток особистості) виявляються наприкінці такої діяльності.

² Юнацкевич Р. Теория образования взрослых: становление, проблемы, задачи. Монография. – СПб.: ИОВ ПАНИ, 2009. – С. 7-8.

Змістовий підхід відповідно вимагає звернення до змісту явищ і процесів освіти дорослих (які вивчаються), з'ясування сукупності їх елементів та взаємодій між ними; використання фактів, даних спостережень, досвіду й виведення із них теоретичних суджень.

Формальний підхід передбачає виявлення у процесах навчання дорослих відносно незалежних структур (правил, операцій, методів, форм), за посередництвом яких розкривається їх змістова сторона.

Логічний підхід означає розгляд кожного явища, процесу освіти дорослих із точки зору законів логіки, тобто з точки зору науки про закони і форми відображення у мисленні розвитку об'єктивного світу.

Моральний підхід сприяє етичному оцінюванню результатів діяльності дорослих у процесі неперервної освіти у контексті запобігання шкоди як кожній людині, так і суспільству.

Якісний і кількісний підходи. Якісний підхід спрямований на виявлення сукупності ознак, властивостей і особливостей процесу освіти дорослих, тоді як кількісний – на виявлення характеристик різних явищ освіти дорослих на певних рівнях розвитку або інтенсивності присутніх їм властивостей, що вимірюються у величинах і числах.

Феноменологічний підхід використовують для опису спостережуваних, зазвичай мінливих характеристик процесу освіти дорослих. А сутнісний слугує виявленню внутрішніх, глибинних стійких сторін, механізмів і рушійних сил виховання і навчання дорослих.

Одиничний підхід передбачає вивчення окремих явищ, процесів освіти дорослих. Тоді як загальний підхід спрямований на пошук зв'язків, закономірностей, типологічних рис явищ та процесів освіти дорослих³.

На думку О. Огієнко, синергетичний підхід розглядає освіту дорослих як відкриту, складну, нерівноважну систему, що утворюється із багатьох підсистем різного рівня, структур та змісту, яка функціонує у турбулентному непередбачуваному контексті, здатна до самоорганізації з метою оптимального розвитку внутрішніх факторів. Людині відводиться роль творчого суб'єкта, що винаходить способи оптимального впливу на самого себе, і водночас, на систему освіти.

Зокрема, О. Огієнко презентує використання синергетичного підходу на інтегративно-регулятивних та детермінованих рівнях:

³ Юнацкевич Р. Теория образования взрослых: становление, проблемы, задачи. Монография. – СПб.: ИОВ ПАНИ, 2009. – С. 8.

метарівні, який являє собою синергетичну взаємодію системи освіти дорослих із зовнішнім середовищем; макро- мезо-, мікрорівні, що розкривають внутрішні інтегративні зв'язки субсистемного характеру. Як стверджує авторка, «це особливо важливо при вирішенні такого завдання системного та синергетичного підходу, як логіка та координація внутрішньосистемних зв'язків елементів вищих та нижчих рівнів й встановлення між ними не тільки прямого (вплив вищих на характеристики нижчих), а й зворотнього (супідрядність взаємовпливу нижчого та вищого порядку елементів) взаємного зв'язку»⁴.

Також О. Огієнко доводить значимість акмеологічного підходу, який «доцільно розглядати як базисне узагальнююче поняття акмеології, що акумулює сукупність принципів, методів, прийомів, засобів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності, орієнтованих на прогноз якісного результату в освіті дорослих, високий рівень продуктивності й професійної зрілості». Водночас акмеологічний підхід дає змогу з'ясувати суб'єктивні та об'єктивні чинники, які сприяють досягненню вершин професіоналізму. До об'єктивних відносять рівень та якість освіти, яка була отримана людиною, а до суб'єктивних – її здібності, компетентності.

До ознак акмеологічного підходу належать: орієнтація на «акме» – вдосконалення на всіх етапах життєдіяльності людини; розвиток свідомості й діяльності груп, переконаність у можливості масового вдосконалення; оптимістичний погляд на людину та її майбутнє, виражений у антропологічному акмеїзмі, використання акмеологічного проектування вищих досягнень особами і групами. О. Огієнко зауважує, що через акмеологічні закономірності розвитку та самореалізації дорослої людини можна визначити особливості її навчання⁵.

О. Кукуєв акцентує, що для побудови теорії освіти дорослих необхідний андрагогічний підхід, орієнтований на синергетичну методологію. Однак звертає увагу на той факт, що в окремих дослідженнях (А. Глазиріної, С. Філіна, Л. Ліневич, С. Змейова) андрагогічний підхід розглядається лише з точки зору створення оптимальних умов для реалізації освітнього процесу дорослих. Натомість у жодному із них цей підхід не розглядається як методологічна категорія педагогіки. І зауважує, що андрагогічний підхід

⁴ Огієнко О. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах: монографія / За ред. Н. Ничкало. – Суми: Еллада, 2008. – С. 65.

⁵ Огієнко О. Акмеологічний підхід у контексті освіти дорослих [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://lib.iitta.gov.ua/6043/1/Огієнко_О.І._пед._майстер._І._Зязюна.pdf

має використовуватися у контексті парадигми гуманної педагогіки, найвищою вартістю якої є особистість людини⁶.

Цивілізаційний підхід може слугувати як один із шляхів розкриття сутності, перспектив та стратегій розвитку освіти дорослих. Важливим механізмом у цивілізаційному підході є традиції, що забезпечують формування, передачу та функціонування феномену культури. Саме через них відбувається зв'язок минулого із сучасним. Г. Корнетовим виділено традиції педагогічних цивілізацій, а саме: культурно-зумовлені стереотипи, що детермінують характер педагогічного впливу як соціальної дії; співвідношення, пріоритети в освіті інтелектуально-пізнавальної, мотиваційно-ціннісної та морально-практичної сфер; тенденції домінуючої орієнтації механізмів соціалізації на репродуктивне відтворення або на вільну творчість; стереотипи постановки й вирішення проблеми співвідношення особистого і суспільного⁷.

Сутність парадигмального підходу вбачається у поєднанні ціннісних орієнтацій, теоретичних ідей, методів і засобів наукової діяльності. Даний підхід уможливорює розкриття загальних та конкретно-історичних форм функціонування освіти, визначення генезису багатьох педагогічних явищ і процесів, виявлення тенденцій та концептуалізації педагогічного знання, вибір форми постановки і вирішення освітніх проблем. Разом з тим, методологічний простір у цій царині становить своєрідну ризоморфну структуру, у якій перетинаються різні напрями й підходи до парадигмального осмислення феномену освіти. Однак усі вони розглядають мету освіти, базові цінності, тип відносин між тими, хто навчається і тими, хто навчає, а також результати процесу освіти.

Застосування цивілізаційного та парадигмального підходів у дослідженні теорії та проблем освіти дорослих зумовлює використання аксіологічного та культурологічного підходів. Зокрема, аксіологічний підхід дозволяє виявити вплив суспільних ідеалів на мету, зміст та інші аспекти освіти дорослих. Набули актуальності висновки про цінності як вищі принципи, на основі яких забезпечується порозуміння як у малих

⁶ Кукуев А.И. Андрагогический подход в педагогике. – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – С. 11. – 328 с.

⁷ Корнетов Г. Цивилизованный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Корнетов – М.: ИТПиМИО, 1994. – С. 86.

соціальних групах, так і у суспільстві в цілому. Виявляються геополітичні, соціальні, історико-культурні чинники розвитку громадянськості та патріотизму. А також ідеї про цінності, пов'язані з виживанням людини і людства в цілому, та цінності, зорієнтовані на самореалізацію людини. Тоді як культурологічний підхід пояснюється певним взаємозв'язком та взаємодією культури, досвіду людства та освіти. Це дає можливість розглядати освіту дорослих як культурний процес, що здійснюється у культуровідповідному середовищі, усі компоненти якого наповнені людськими смислами та слугують людині, дають можливість реалізовувати культурний саморозвиток й самовизначення у світі культурних цінностей.

Застосування соціологічного підходу в дослідженні дає змогу виявити соціальні функції та протиріччя, місце та роль освіти дорослих у системі соціальних відносин та процесів, у динаміці та трансформації суспільства⁸.

Філософські напрями і теорії як методологічне підґрунтя освіти дорослих

Результатами фундаментальних досліджень у галузі освіти дорослих є узагальнюючі концепції, які підводять підсумок теоретичним і практичним досягненням педагогіки дорослих або пропонують моделі розвитку педагогічних систем освіти дорослих на прогностичній основі. Самі концепції, зазвичай, ґрунтуються на провідних філософських напрямках і теоріях, які дають змогу розкривати діалектику освіти дорослих, визначати та вирішувати її протиріччя, виявляти взаємозв'язок кількісних і якісних змін, досліджувати стадії поступу, а також розглядати освіту дорослих як важливий чинник розвитку особистості та суспільства. До таких фундаментальних філософських напрямів і теорій відносять лібералізм, прагматизм, біхевіоризм, прогресивізм, технократизм, радикалізм, конструктивізм, гуманізм та інші.

Лібералізм

Центральне місце в ліберальній філософії посідає особистість, її права та свободи. Провідна ідея лібералізму полягає у наданні

⁸ Огієнко О. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах: монографія / За ред. Н. Ничкало. – Суми: Еллада, 2008. – С. 71.

можливості доступності до освіти усім людям, незалежно від рівня їх добробуту та соціального становища. Освіті приділяють важливу роль у набутті навичок і знань, що формують політичну і громадянську активність й компетентність осіб, їх соціальний досвід та економічне зростання. Прихильники лібералізму Н. Батлер, К. Гоул, Дж. Ньюмен, Дж. Рассел та ін. вважали, що освічене суспільство повинно забезпечити підвищення стандартів життя його громадян, а також соціальну стабільність і баланс. Відтак, метою освіти дорослих має бути підготовка інтелегентних, культурних, інформованих і духовно збагачених громадян. На їх думку, навчання дорослих має ґрунтуватися на культивуванні інтелекту, оволодінні фактичними знаннями, систематичному навчанні та формуванні навичок аналітичного мислення.

У ліберальній освіті дорослих вважається, що:

1. Найважливішим є розвиток інтелектуальних здібностей людини у широкому сенсі (розумових, моральних і духовних);
2. Знання та розвиток людини важливіші за інформацію;
3. Зміст освіти дорослих має відповідати їх потребам, а освіта має стати неперервною.

Ліберальна освіта дорослих приділяє велику увагу теоретичному мисленню, ставить філософію, релігію та гуманітарні науки вище природничих. У філософії лібералізму викладач є експертом, який займає провідне місце у навчальному процесі. Й. Елаес і С. Меррієм зазначають: «Доки людина буде займатися пошуком істини, розвитком своїх моральних якостей, прагненням до духовних і релігійних поглядів, до прекрасного в житті і природі, ліберальна традиція в освіті буде потужною силою»⁹.

Прагматизм

Філософія прагматизму – це філософія успіху та особистої користі. Прихильники філософії прагматизму Е. Ліндеман, Д. Фішер та ін. вважають, що мета освіти полягає у розвитку суспільства шляхом особистісного зростання кожного громадянина. Основоположники прагматичної педагогіки Дж. Дьюї, В. Джеймс та Ч. Пірс стверджують, що шлях до успіху пролягає через освіту, а життєдіяльність людини, її

⁹ Elias J. Philosophical foundations of adult education / Elias J., Merriam S. 3 ed. - Malabar, FL: Krieger Publishing Company, 2004, p. 42.

зростання (соціальними та професійними сходами) зумовлено сукупністю природжених інстинктів, успадкованих від батьків. Зокрема, Дж. Дьюї надає особливого значення ролі народної освіти, здатної захистити суспільство від будь-яких соціальних потрясінь. У теорії Дж. Дьюї простежуються витоки популярності освіти, особливо вищої.

Прагматизм розвиває емпіричну епістемологію (що відрізняється від ідеалізму і раціоналізму), апелює до досвіду та інтерпретує його через переживання людини. Прагматисти наголошують на незавершеності, випадковості людського досвіду та його наслідках. Освіта для них є експериментальним процесом; методом, за допомогою якого вирішуються проблемні ситуації, що виникають упродовж взаємодії людини зі світом.

За час свого існування прагматична педагогіка зазнавала значних змін. У 1970-ті роки через орієнтацію на соціалізацію та адаптацію молодого покоління отримала своє друге життя у вигляді неопрагматичної педагогіки. Її представники П. Гудман, Л. Кремін, Д. Свіфт, У. Файнберг та ін. звернулися до ідей Дж. Дьюї і розвивали основні положення прагматичної педагогіки із урахуванням вимог сучасності¹⁰.

М. Берубе, Т. Брамелльд, Ф. Ньюмен, Г. Шейн та ін. стверджували, що система освіти може стати головним засобом соціальних змін і розвитку суспільства. На їх думку мета навчання полягає в тому, щоб навчити людей не лише умінню вижити, але й пристосуватися до середовища і впливати на нього.

Біхевіоризм

Біхевіористичний напрям ґрунтується на ідеї, що людину можна сформувати за заздалегідь заданим бажаним зразком. Для біхевіористів поведінка – це сукупність спостережуваних і фіксованих реакцій на стимули середовища. Сукупність зв'язків «стимул – реакція» доступні спостереженню та опису. Звідси поведінку дорослого у процесі навчання можна розглядати як здатність вирішувати проблеми через спроби і помилки, поки він не досягне бажаного успіху. Подібна реакція при багаторазовому повторенні може автоматизуватися. Таким чином,

¹⁰ Теоретико-методологічні засади розвитку освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18982&chapter=1](http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18982&chapter=1)

біхевіоризм ігнорує суб'єктивний світ людини, робить його виключно об'єктом і результатом зовнішніх впливів.

Як зауважує Л. Горбунова, згідно з біхевіоризмом, освіта дорослих виступає механізмом змін поведінки та активності дорослої особи. Людина розглядається як складно організована ієрархія рефлексів або соціальних навичок, в якій провідну роль відіграють внутрішні блоки самоефективності («можу – не можу»), суб'єктивної значущості та доступності, що пов'язується із очікуванням отримання підкріплення на основі досвіду. Ці блоки створюють когнітивну мотивацію (Д. Зиглер, А. Х'елл). Така поведінкова освітня філософія використовує емпіричні методи, а результатом навчання є зміни у поведінці людини.

Оскільки біхевіоризм принципово націлений на індивідуальне і соціальне виживання, то акцент робиться на формування навичок і вмінь як учитися. Учитель повинен створити оптимальне середовище для формування поведінки, яка забезпечує виживання. Він управляє навчальним процесом і направляє навчання. Біхевіористські концепти розглядають освіту на основі стандартів. Учні є активними і у змозі продемонструвати поведінку, яку можна вивчити і виміряти. Важливими рисами в біхевіоризмі є підзвітність і пунктуальність – правила, яких для успішного навчання повинні дотримуватися учителі і учні. Сильною стороною біхевіоризму є встановлення чітко визначених цілей і вибір матеріалу, який працює на такі цілі і завдання. Професійна підготовка та вчительські сертифікати є біхевіористською практикою¹¹.

Прогресивізм

Прогресивізм розглядає освіту дорослих з емпіричної точки зору. Спираючись на досвід людини як на основу процесу навчання, обґрунтовує доцільність надання практичних знань й умінь, підвищення соціальної відповідальності людини, що дозволяє не лише адаптуватися у суспільстві, але надає знання й уміння до креативних дій на покращення суспільства. Подібно до біхевіоризму, прогресивізм прагне до того, щоб мета освіти була індивідуальною і соціальною. Однак, метою прогресивістської освіти є скоріше поліпшення, ніж виживання, яке досягається через емансипацію учня¹².

¹¹ Горбунова Л. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики: монографія. – Суми, 2015. – С. 147.

¹² Там само.

Згідно з прогресивістичним вченням, викладач не є «мудрецем», як за ліберальною традицією. Натомість він стає «гідом», який допомагає дорослій людині (як учню) організовувати, стимулювати, здійснювати та оцінювати навчальний процес. Пріоритетними є експериментальний і проблемний підходи до навчання.

Представники прогресивізму одностайні у поглядах на навчання дорослих, звільнене від авторитету підручника, зубріння, читання напам'ять. Натомість вказують на його практичне спрямування із опорою на життєвий досвід учнів. Сучасний шлях розвитку прогресивістичної педагогічної школи – це шлях її трансформації в учіння, в якому поєднуються ідеї, запозичені з педагогічних, філософських, антропологічних, психологічних і соціологічних концепцій¹³.

Технократизм

Серед новітніх напрямів філософії освіти дорослих відомою є технократична, розвиток якої пов'язано із впливом науково-технічної революції, сучасного виробництва і філософсько-соціологічних теорій «технотронного суспільства» (З. Бжезинський), «постіндустріального суспільства» (Д. Бел), «нового індустріального суспільства» (Дж. Гелбрейт), «наукового суспільства» (П. Друкер) тощо.

Представники технократизму, зокрема Р. Гатчинз, стверджують, що суспільство майбутнього ґрунтується на знаннях, в якому освіта відіграє ключову роль. Подібні позиції відстоює В. Гарман, який вважає, що у майбутньому світом правитиме науково-технічна еліта, яка отримала ґрунтовну наукову підготовку в коледжах і університетах. Вплив технократизму виявився у посиленні викладання предметів природничо-математичного циклу як основного шляху підготовки науково-технічної еліти, а також у вирішенні проблеми доступності до вищих шкіл. Різні представники американської педагогічної громадськості вважають, що педагоги-технократи недооцінюють роль соціальної, психологічної і емоційної складової у визначенні сучасної освіти, надмірно вірять у прогрес науки, яка поліпшить життя людства. І що технократична педагогіка розглядає науку і техніку у відриві від суспільних відносин, пред'являючи вищій школі переважно вимогу

¹³ Elias J. Philosophical foundations of adult education / Elias J., Merriam S.; 3 ed. – Malabar, FL: Krieger Publishing Company, 2004, p. 68.

якісної підготовки компетентних майбутніх працівників із значним обсягом інтелектуальних умінь та навичок.

Радикалізм

В основу радикального напряму покладено марксистські ідеї щодо необхідності здійснення радикальних революційних заходів у різних суспільних сферах для його розбудови. Філософія радикалізму наголошує на соціальній ролі освіти дорослих, а також визначає соціально-політичні та економічні зміни, які вимагають критичного осмислення й особистої участі. Прихильниками радикальної філософії освіти дорослих є П. Фрейре, І. Ілліч, Дж. Мезіроу, Дж. Холт, Г. Жиру, П. Макларен та ін.

Зокрема, П. Фрейре визначає мету освіти – звільнити людину від будь-якого приниження. Онтологічну місію людини він вбачає у тому, щоб бути суб'єктом, відмовитися від так званої «культури мовчання». А також доводить необхідність залучення до системи освіти дорослих широких верств населення, що сприяє радикальній трансформації суспільства. На його думку, перспективною є концепція «постановки проблеми», за якою освіта надає можливість викладачам і учням стати суб'єктами освітнього процесу. За П. Фрейре, провідною метою навчання дорослих є створення умов для розвитку критичного мислення, яке дасть людині силу та енергію, що примусять її діяти і радикально змінювати ситуацію у суспільстві¹⁴.

Представник цього напряму філософії освіти І. Ілліч у книзі «*Deschooling society*» (Дешколяризація суспільства) презентує концепцію людини в системі відкритої освіти. Сутність його ідеї зводиться до наступного: 1) заперечення монополії освітніх закладів на освіту, їхня деінституціоналізація через здатність до консервації й тиражування стереотипів, міфів, ідеологічних штампів і підтримку нерівності в освіті; 2) диверсифікація шляхів освіти через створення своєрідної мережі з обміну знань; 3) відмова від *Homo Faber* як освітнього ідеалу, який зорієнтований на активне перетворення оточуючого середовища.

На думку І. Ілліча, освітнім ідеалом має стати людина, яка визнає автономність і значимість індивідуальної свободи в міжособистісному

¹⁴ Freire P. *Pedagogy of the Oppressed* / P. Freire. – N. Y.: Herder and Herder, 1970. P. 32.

спілкуванні, будує стосунки із людьми та природою на основі взаємоповаги, творчості, етичної самоцінності¹⁵.

Інший представник радикальних змін в освіті, Дж. Мезіроу, збагатив теорію освіти дорослих поняттям «перспектива», що має особливе значення для суб'єкта навчального процесу. Перспектива – це поле індивідуальних характеристик, у межах яких людина усвідомлює себе як особистість. Межі перспективи визначаються соціальними ролями людини. На його переконання, процес навчання пов'язаний не стільки із отриманням нових знань або навичок, скільки із розширенням меж перспективності та розуміння дійсності. Дж. Мезіроу вказував, що у процесі навчання з'являється нова інтерпретація попереднього досвіду, яка відкриває можливості для входження в суспільне життя у новій якості.

Конструктивізм

Ідеям конструктивізму як філософського напрямку присвячено праці К. Адельмана, Дж. Дьюї, Ж. Піаже, А. Шюца. Сутнісною характеристикою конструктивістської дидактики є діяльнісний підхід із опорою на активність того, хто навчається. Технології, розроблені у межах конструктивізму, споріднені багатьом розвивальним концепціям і технологіям, зокрема таким як проектне навчання, концепція самореалізації людини та ін. Із позицій конструктивізму кожна людина впродовж життя конструює своє власне розуміння навколишньої дійсності. Саме тому кожна людина унікальна за своїм баченням світу, переконаннями, світоглядом і цінностями. Звідси ключовими ідеями конструктивізму є теоретичний і концептуальний релятивізм, важливість контексту, критичне мислення й так зване трансформувальне навчання. Його основні представники у теорії освіти дорослих – Дж. Мезіроу, С. Брукфілд та Ю. Габермас, концепції яких базуються на наступних положеннях:

- знання неможливо передати тому, хто навчається, а лише можна створити відповідні умови для їх самостійного набуття;
- здійснення мотивації навчання через включення тих, хто навчається, в пошук, дослідження й вирішення проблем, безпосередньо пов'язаних із реальною ситуацією;

¹⁵ Філософія освіти: навч. пос. / за ред. В. Андрущенко, І. Передборської. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 51-52.

- проектування змісту та методів навчання у відповідності до потреб тих, хто навчається;

- створення умов для реалізації індивідуального підходу до вирішення проблеми, розвитку критичного мислення у тих, хто навчається шляхом зіткнення протилежних точок зору, розкриття протиріч під час обговорення;

- поняття, теорії, алгоритми та закони розглядаються як абстракції, які людина створює у процесі дослідження реального світу. Відповідно до цих абстракцій, навчання є похідною від реального вивчення навколишньої дійсності. Саме тому конструктивізм передбачає націленість того, хто навчає, на «живе», а не штучне навчання, на роботу з оригіналом, а не із його похідними, тим самим стимулюючи тих, хто навчається, до самостійного дослідження, формулювання гіпотез та відкриття законів;

- той, хто навчає, виступає лише як консультант, організатор та координатор дослідницької навчально-пізнавальної діяльності дорослих, які є повноцінними співучасниками процесу навчання і поділяють відповідальність за результати процесу та навчання¹⁶.

Гуманізм

Гуманістична філософія (засновники А. Маслоу і К. Роджерс) розглядає дорослу людину як активного суб'єкта навчального процесу, що сприяє її розвитку та удосконаленню. Розвиток людини представлено як розгортання вроджених тенденцій до самоактуалізації. Самостійність вважається природною властивістю дорослої людини. Вона допомагає обґрунтувати самоврядування, самоорганізацію як найбільш прийнятний метод навчання у дорослому віці. На думку вчених (А. Маслоу, М. Ноулза, К. Роджерса), мета освіти дорослих полягає у розвитку їхнього особистісного потенціалу. Серед головних положень гуманістичної філософії, яка обґрунтовує можливості й передумови навчання дорослих, є наступні: від народження людина є позитивною істотою; індивідууми є вільними і автономними, відтак можуть самостійно приймати рішення; кожна особистість є унікальною із необмеженим потенціалом для свого розвитку; індивідууми прагнуть до повної самоактуалізації; люди відчують відповідальність за себе і

¹⁶ Огієнко О. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах: монографія / О. Огієнко / За ред. Н. Ничкало – Суми, 2008. – С. 60.

за інших. Освіта дорослих розглядається як незавершений процес, що не піддається жорсткому плануванню і обумовлений потребами людини на різних етапах її життєдіяльності¹⁷.

Гуманістична філософія освіти дорослих слідує деяким основним принципам, а саме: людська природа є природним благом; на поведінку впливають воля і автономія; індивідуальність і можливість є безмежними і їх необхідно підживлювати; концепт самості передбачає самореалізацію; поведінка пояснюється сприйняттям світу; індивіди є відповідальними за людство.

Підстави гуманістичної освіти складаються із наступних складових: поняття самості; те, що дорослий визначає себе з погляду накопичення унікального набору життєвого досвіду; що готовність дорослого вчитися пов'язана із завданнями розвитку, унікальними для цієї стадії життя; що дорослі мають мотивацію негайного застосування отриманих знань¹⁸.

Відповідно до гуманістичного підходу, педагог допомагає у навчанні, але не управляє навчанням учнів. Педагог і учні є партнерами. Концепти, які визначають гуманістичну філософію, включають в себе: експериментальне навчання, індивідуальність, самокерованість та самоактуалізацію. У межах гуманістичної ідеї успішність процесу навчання дорослих залежить від цілеспрямованості та здатності мобілізувати власні зусилля на систематичну наполегливу працю над собою, подолання труднощів у сходженні до власної творчої індивідуальності. Роль знань має велике особистісне значення, оскільки знання сприяють розвитку внутрішнього світу людини, її відчуттів, емоцій, допомагають зрозуміти свій внутрішній світ. Дотримуючись такої думки, гуманісти висувують концепцію релевантності змісту освіти як критерія відбору навчального матеріалу.

Психологічним підґрунтям гуманістичної педагогіки є відома теорія потреб А. Маслоу, в якій представлено своєрідну класифікацію

¹⁷ Витярис В. Теоретико-методологические подходы к исследованию проблемы образования взрослых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoretiko-metodologicheskie-podhody-k-issledovaniyu-problemy-obrazovaniya-vzroslyh>

¹⁸ Горбунова Л. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики: монографія. – Суми: Університетська книга, 2015. – С. 147.

потреб. На думку автора, кожна людина народжується з певним набором потреб. Після задоволення нижчих потреб, їх місце займають вищі. Усвідомлена потреба, зазвичай, стає мотивом діяльності. Багато мотивів знаходяться у підсвідомості, інстинктах. Після їх «виведення» на рівень свідомості вони допомагають вирішувати проблеми збереження індивідуума та його прогресу. Потреби вищого порядку сильно корелюють із почуттям особистісної автономії та прагненням до самореалізації, ніж потреби нижчого рівня. Цей факт підтверджує головну тезу теорії А. Маслоу. В. Вітярис зауважує, що одним із провідних завдань освіти є збагачення мотивації дорослих¹⁹.

Поза тим, для вироблення коректного розуміння і практичної організації процесу навчання дорослих теоретики - андрагоги також звертаються до гештальт-психології, когнівістичної та діяльнісної теорій.

У цілому, еволюція ідей філософських і психологічних наук призвела до усвідомлення провідної ролі у процесі навчання того, хто навчається. Це слугувало науковцям істотним підґрунтям для розроблення концепції андрагогічного підходу до організації навчального процесу.

За останні три десятиліття сформувався новий напрям філософії освіти дорослих, основною метою якого є аналіз і обґрунтування особистісної і суспільної когнітивно-комунікативної трансформації – **філософії трансформативної освіти дорослих**, в якій вбачається перспектива освіти в умовах переходу до нового способу цивілізаційного розвитку – інформаціоналізму²⁰.

Концепції освіти дорослих

Відомо, що концепції (від лат. *conception* – погляд) створюються для того, щоб певним магістральним чином визначати напрям багатьох

¹⁹ Вітярис В. Теоретико-методологические подходы к исследованию проблемы образования взрослых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoretiko-metodologicheskie-podhody-k-issledovaniyu-problemy-obrazovaniya-vzroslyh>

²⁰ Горбунова Л. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики: монографія. – Суми: Університетська книга, 2015. – С. 149.

наступних суджень про їх предмети і задавати особливі, спеціальні концептуальні напрями діяльності для багатьох проектів і людей²¹.

Особливу популярність отримала концепція «освіти для виживання» (*survival education*), що з'явилася на початку 1970-х років у США. Основними представниками цієї концепції були Р. Амара, Дж. Джоунс, Д. Кауфман, Д. Манн, Ф. Ньюмен, М. Скрівен, які вважали, що головна мета освіти полягає у навчанні виживати в умовах конфліктів і колізій. Ними визначено два шляхи розвитку освіти у межах виживання. Перший – спеціальні програми навчання і виховання, що включають проблеми соціального й особистісного характеру. Прихильники такого шляху ігнорують завдання всебічного і, особливо, розумового розвитку, заявляючи, що знання соціальних і особистісних питань важливіше, ніж когнітивний розвиток здібностей.

Натомість прибічники другого підходу розглядали «освіту для виживання» як залучення учнів у життя громади. Ідея навчання через громади набула широкого резонансу і викристалізувалася в самостійну концепцію громадської освіти (*community education*). В американській педагогічній літературі цій концепції відповідають різні назви: «навчання через участь» (*learning through participation*), «навчання через діяльність» (*learning through acting*). Головна мета такого навчання – сприяння взаєморозумінню між членами громади, вирішення існуючих проблем чи складних ситуацій у громаді. Особливістю такого навчання є добровільна згода на участь, частота зміни ролей у групі. М. Ноулз назвав громаду лабораторіями навчання, що допомагають слухачам та групам краще і успішніше вирішувати свої проблеми, тобто природним середовищем для втілення програм для дорослих.

Головне, що відрізняє навчання дітей від навчання дорослих – це наявність досвіду в останніх і використання його в освіті. Саме досвід дає людині зрілість, одночасно й породжує проблеми, які дорослі люди прагнуть вирішити у процесі навчання. Навчальний процес – це засіб для вирішення власних труднощів у реальному житті – таке сприйняття дорослого учня. Виходячи із такої позиції, за кордоном склалися

²¹ Обоснование Российской концепции непрерывного образования взрослых [Текст]: монография / А. Теслинов, В. Безлепкин, В. Петров и др. Москва: МИМ ЛИНК, 2014, с. 6.

емпіричні теорії навчання (М. Ноулз, Э. Гуссерль, А. Нокс, Д. Колб, Р. Фрай, П. Джарвис, Д. Шон, та ін.).

Зокрема М. Ноулз у своєму дослідженні з організації навчання дорослих зробив припущення щодо характеристики дорослих учнів, а саме:

1. *Самооцінка.* Дорослі особи більш незалежні (ніж діти) й спроможні до самоконтролю і відповідальності. Найкраще зробити навчання ненав'язливим, забезпечивши слухачів керівництвом та підтримкою. Одночасно вони повинні мати можливість самостійно відкривати для себе нову інформацію й застосовувати її відповідно до власних освітніх потреб.

2. *Досвід дорослих учнів.* У дорослому віці вже накопичено певний багаж досвіду та пам'яті, на який можна спиратися у процесі навчання. Навчання дорослих більш цілеспрямоване, ніж навчання дітей. Звідси важливо використовувати їх конкретний досвід, щоб показати, яке відношення навчальний матеріал має до учня.

3. *Готовність учитися.* Дорослі з більшою зацікавленістю вивчатимуть матеріал, орієнтований на рішення конкретних завдань, пов'язаних із професійним і соціальним розвитком.

4. *Орієнтація на навчання.* Дорослі дивляться на навчання по-іншому: вони більш сконцентровані на терміновій необхідності у знаннях, а не на більш тривалому їх застосуванні. Їх освітні потреби орієнтовано швидше на конкретні завдання, ніж на предмет у цілому. Наприклад, дитина вивчає алгебру, а дорослий може вивчати сферу застосування певного типу рівнянь, щоб вирішити конкретне фінансове питання. Найкраще працюють приклади із реального життя, створені спеціально для слухачів або організації, в якій вони працюють.

5. *Мотивація до навчання.* У той час як більшість дітей мають зовнішню мотивацію до навчання (учителі, батьки), велика частина дорослих мають власну мотивацію та налаштування на результат.

Також М. Ноулзом було визначено комплекс принципів, важливих для успішної організації навчання дорослих людей, зокрема:

- необхідно розкривати перед дорослими учнями перспективність індивідуального розвитку і самовдосконалення;
- допомагати їм усвідомити власний інтерес і очікування від навчання;
- встановлювати зв'язок між життєвими проблемами та можливостями навчання (нова робота, народження дитини та ін.);

- звертатися до слухачів як до особистостей із великим багажем життєвого досвіду;
- заохочувати атмосферу довіри і взаємодопомоги у навчальній групі;
- викладач має зайняти рівну позицію зі слухачами щодо відкриття для себе нових знань;
- всіляко підтримувати активний інтерес і мотивацію до навчання;
- уміти працювати на тому рівні, на якому знаходяться слухачі;
- допомагати поєднувати нові знання з наявними практичним досвідом слухачів;
- формувати звичку контролю над власним розвитком у навчальному процесі.
- для ефективності навчальних модулів слухачі повинні мати можливість застосувати знання у професійній діяльності або в житті;
- дидактичний матеріал має концентруватися на чітких та конкретних завданнях, а не на певну узагальнену тему²².

За логікою М. Ноулза, ці принципи послідовно реалізуються на наступних етапах освітнього процесу: створення умов, що сприяють навчанню; відпрацювання механізму взаємодії зі слухачами (у всіх напрямках); визначення пріоритетів і об'єктів вивчення; визначення того, яким життєвим досвідом володіє кожен з учнів; розробка найбільш оптимальних (з точки зору всіх учасників процесу) методів і форм навчання; аналіз засвоєного матеріалу і постановка нових завдань. Таким чином, найбільш важливою вимогою М. Ноулз вважає визнання дорослого учня як автономного та відповідального суб'єкта навчального процесу, думка якого має таке ж вагоме значення, як і викладача закладу.

У контексті досліджень феномену освіти дорослих актуальною є проблема інтелектуального і морального розвитку індивіда, його здатності навчатися у будь-якому віці. Аналіз способів тестування інтелекту міститься в роботах К. Шайє і С. Уїллєса. Про важливі когнітивні здібності на більш пізньому етапі дорослості, які виходять далеко за рамки формально-операційних, вказують М. Комменс, Ф. Річардс, К. Армон. Класифікація здібностей до навчання, що

²² Ноулз М. Современная практика образования взрослых. Андрагогика против педагогики / Малкольм Ноулз. – Москва: Педагогика, 1970. – 236 с.

розвиваються тільки в дорослому віці, містяться у роботах С. Брукфілда.

Стадії когнітивного розвитку Ж. Піаже стали основою для моделей навчання дорослих, які розроблено В. Перрі, М. Беленкі, Б. Клінши, Н. Голдбергером, Дж. Тарулом.

Сучасну теоретичну базу досліджень у галузі освіти дорослих становлять ідеї та положення концепції неперервної освіти, яка перетворилася в один із головних складників гуманістичної педагогіки, оскільки вказує на необхідність створення людині оптимальних умов для постійної освіти, яка повинна вести до високого рівня загального та професійного розвитку.

Філософсько-педагогічна ідея неперервної освіти передбачає цілепокладання як сукупність декількох змістових складових. По-перше, пролонговане цілеспрямоване засвоєння особистістю соціокультурного досвіду із використанням усіх ланок освітньої системи. По-друге, дотримання принципів організації чинної системи освіти, освітньої політики, спрямованої на створення умов для навчання людини впродовж усього її життя. По-третє, забезпечення логічного взаємозв'язку і наступності різних ланок освіти. Особливий акцент в освіті дорослих зроблено на підвищенні кваліфікації, перепідготовці кадрів у процесі зміни професії, адаптації до зміни соціальних умов, тобто процесах, які відбуваються за межами базової освіти²³.

Концепція неперервної освіти є ідеєю, яка оживлює весь освітній процес та вимагає всебічного й рівномірного розвитку всього суспільства. Вона є заповіддю нового стилю життя, в якому переплітаються праця та навчання, є способом його інтелектуалізації. Неперервна освіта також означає реальний та необхідний зв'язок процесу навчання і виховання з політичною, економічною та суспільною системою країни. У світлі цієї концепції навчання і життя тісно переплітаються, збагачуючи одне одного. Навчання, як і праця, стає засобом існування людини ХХІ століття.

Теоретичні дослідження щодо організації та інтернаціональної взаємодії неперервної освіти дорослих очолюють різні міжнародні інституції, зокрема Інститут освіти ЮНЕСКО (Гамбург) та міжнародний інститут планування освіти (Париж). Вагомий внесок у

²³ Лук'янова Л. Концептуальні положення освіти дорослих [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Pedagogica/43099.doc.htm

поширення освіти дорослих на світових теренах відбувається за сприяння Міжнародного інституту освіти (США), Швейцарської організації освіти дорослих, Міжнародного педагогічного центру у Франції, Національного інституту освіти дорослих у Великій Британії, Міжнародного інституту педагогічних досліджень у Гамбурзі та ін.

Висновки

Розглянуті загальнонаукові підходи свідчать про багатофакторність, багатомірність феномену освіти дорослих, й вказують на її міждисциплінарний характер. Їх інтеграція дозволяє цілісно дослідити різні аспекти функціонування системи освіти дорослих, виявити її зв'язок із соціумом, культурою, ідеалами та цінностями суспільства, а також обґрунтувати тенденції її розвитку.

Дослідження впливу прогресивних філософських напрямів та теорій на розвиток системи освіти дорослих дає змогу стверджувати, що сучасна освіта дорослих ґрунтується на певному комплексі ідей, які здатні суттєво змінити її головні цілі і завдання відповідно до соціальних вимог сучасного демократичного суспільства.

Незважаючи на різні теоретичні погляди науковців, освіта дорослих переважно розглядається як процес, що здійснюється впродовж усього життя, завдання якого полягають у створенні умов для задоволення освітніх потреб громадян, їх можливостей для професійного розвитку та самореалізації, підвищення ефективності й результативності їхньої життєдіяльності.

Пошуки нових теоретичних концепцій вважаються ключовою справою для подальшого розвитку системи освіти дорослих.

Література:

1. Бідюк Н. Розвиток системи освіти дорослих у США (друга половина XX – початок XXI століття) // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / голов. ред. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. Макаренка, 2015. – № 1 (45). – С. 3-10.

2. Василюк А. Неперервна освіта //Наукові записки / Ніжин. держ. пед. ун-т. імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2003. – Психолого-педагогічні науки. – № 3. – С. 50-54.

3. Витярис В. Теоретико-методологические подходы к исследованию проблемы образования взрослых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoretiko-metodologicheskie-podhody-k-issledovaniyu-problemy-obrazovaniya-vzroslyh>

4. Горбунова Л. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики: монографія. – Суми: Університетська книга, 2015. – 710 с.
5. Змеев С. Андрагогика: основы теории и технологии обучения взрослых. – Москва : ПЕР СЭ, 2003. – 207 с.
6. Кукуев А.И. Андрагогический *подход* в педагогике. – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – 328 с.
7. Лук'янова Л. Концептуальні положення освіти дорослих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Pedagogica/43099.doc.htm
8. Ноулз М. Современная практика образования взрослых. Андрагогика против педагогики / Малкольм Ноулз. – Москва: Педагогика, 1970. – 236 с.
9. Огієнко О. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах: монографія / О.І. Огієнко / За ред. Н.Г. Ничкало – Суми: Еллада, 2008. – 444 с.
10. Огієнко О. Акмеологічний підхід у контексті освіти дорослих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/6043/1/Огієнко_О.І._-пед._майстер._І._Зязюна.pdf
11. Протасова Н. Актуальні проблеми теорії і практики управління освітою дорослих в Україні. // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. / [редкол. Л.Б. Лук'янова (голова) та ін.]; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – Вип. 7. – С. 149-158.
12. Современные подходы в образовании /ред. А. Кукуев, В. Шевченко. – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2010.
13. Юнацкевич Р. Теория образования взрослых: становление, проблемы, задачи. Монография. – СПб.: ИОВ ПАНИ, 2009 – 90 с.
14. Andersen C A. Methodology of comparative education // International Review of Education. – 1961. – № 7. – P. 13-38.
15. A Memorandum on Lifelong Learning // Commission of the european communities. Brussels, 30.10.2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf Дата 4.05.2017
16. Bar R.B. From Teaching to Learning. A New Paradigm for Undergraduate Education / R. B. Bar, J. Tagg // Change. – 1995. – November–December. – P. 13-25.
17. Edukacja: jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji Dwudziestego Pierwszego Wieku

pod przewod. J.Delorsa; przetł. z fr. W.Grabczuk. – Warszawa: SOP, 1998. – 271 s.

18. Elias J. Philosophical foundations of adult education / Elias J., Merriam S.; 3 ed. – Malabar, FL: Krieger Publishing Company, 2004. – 286 p.

19. Johansen B. P. Human Resource Development Worldviews of Adult Learning in the Workplace: A Core Concept in Human Resource Development / Johansen B.P., McLean G. N. // *Advances in Developing Human Resources*. – 2006. – №8. – P. 321-328.

20. Freire P. Pedagogy of the Oppressed / P. Freire. - New York: Herder and Herder, 1970. – 210 p.

21. Rogers C, Freedom To Learn / Carl Rogers, H. Jerome Freiberg. – New York: Merrill, 1994. – 352 p.

22. Knowles M. S. The Adult Learner, Sixth Edition: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development / M. S. Knowles, E. F. Holton, R.A. Swanson ;6 ed. – Houston, TX: Butterworth-Heinemann, 2005. – 390 p.

23. Malewski M. Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej. – Wrocław, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 199 s.

24. Malcolm S. Knowles Edukacja dorosłych. Podręcznik akademicki / Malcolm S. Knowles, Elwood F. Holton III, Richard A. Swanson. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN SA, 2009. – 323 s.

25. Osiecka-Chojnacka J. Kształcenie dorosłych w wybranych krajach Unii Europejskiej //Kancelaria Sejmu. Biuro Studiów i Ekspertyz. Wydział analiz ekonomicznych i społecznych. – № 980, 2003. – 16 s.

26. Zinn L. M. Identifying your philosophical orientation. In M. W. Galbraith (Ed.), *Adult learning methods: A guide for effective instruction* / L.M. Zinn. - Malabar, FL:Krieger, 1990.- 414 p.